

ચિત્રકલા

ધોરણ 10

પ્રતિજ્ઞાપત્ર

ભારત મારો દેશ છે.
બધાં ભારતીયો મારાં ભાઈબહેન છે.
હું મારા દેશને ચાહું છું અને તેના સમૃદ્ધ અને
વૈવિધ્યપૂર્ણ વારસાનો મને ગર્વ છે.
હું સદાય તેને લાયક બનવા પ્રયત્ન કરીશ.
હું મારાં માતાપિતા, શિક્ષકો અને વડીલો પ્રત્યે આદર રાખીશ
અને દરેક જણ સાથે સભ્યતાથી વર્તીશ.
હું મારા દેશ અને દેશબાંધવોને મારી નિષ્ઠા અર્પું છું.
તેમનાં કલ્યાણ અને સમૃદ્ધિમાં જ મારું સુખ રહ્યું છે.

રાજ્ય સરકારની વિનામૂલ્યે યોજના હેઠળનું પુસ્તક

ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ
'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર-382010

© ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

આ પાઠ્યપુસ્તકના સર્વ હક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળને હસ્તક છે.
આ પાઠ્યપુસ્તકનો કોઈ પણ ભાગ કોઈ પણ રૂપમાં ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળના નિયામકની લેખિત પરવાનગી વગર પ્રકાશિત કરી શકાશે નહિ.

વિષય સલાહકાર

શ્રી પાનાચંદ લુણેચિયા

લેખન - સંપાદન

શ્રી પરેશ સેવક (કન્વીનર)

શ્રી રાજેન્દ્રકુમાર પટેલ

શ્રી પ્રશાંતભાઈ પટેલ

ડૉ. હેમંતકુમાર પંડ્યા

શ્રી ચિરાગકુમાર સુથાર

શ્રી નયના મેવાડા

સમીક્ષા

શ્રી નિલેશભાઈ પટેલ

શ્રી જીજ્ઞેશભાઈ લિમ્બાચિયા

શ્રી હંસાબેન પટેલ

શ્રી હેમલ પંચાલ

શ્રી વિપુલ પટેલ

શ્રી રજનીભાઈ ત્રિવેદી

શ્રી જીતેન્દ્રકુમાર પરમાર

શ્રી પરેશ મહેતા

શ્રી અમિતાબેન બાવનીયા

શ્રી મહેશભાઈ વસાવા

ભાષાશુદ્ધિ

શ્રી બિન્દુ પંડ્યા

સંયોજન

ડૉ.કમલેશ એન. પરમાર

(વિષય-સંયોજક : હિન્દી)

નિર્માણ-આયોજન

ડૉ.કમલેશ એન. પરમાર

(નાયબ નિયામક : શૈક્ષણિક)

મુદ્રણ-આયોજન

શ્રી હરેશ એસ. લિમ્બાચિયા

(નાયબ નિયામક : ઉત્પાદન)

પ્રસ્તાવના

એન. સી. ઈ. આર. ટી. દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમોના અનુસંધાનમાં ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે રાજ્યના માધ્યમિક અને ઉચ્ચ માધ્યમિક કક્ષાના વિવિધ વિષયોના નવા અભ્યાસક્રમો તૈયાર કર્યા છે. જેને ગુજરાત સરકારના શિક્ષણ વિભાગ દ્વારા મંજૂર કરવામાં આવ્યા છે.

નવા રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમના પરિપેક્ષમાં તૈયાર કરાયેલા રાજ્યના જુદા-જુદા વિષયોના અભ્યાસક્રમ અનુસાર તૈયાર કરવામાં આવેલ ધોરણ 10 ચિત્રકલા વિષયનું આ પાઠ્યપુસ્તક આ સ્તરે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ રજૂ કરતા આનંદ થાય છે. લેખન-સંપાદન પેનલના સભ્યશ્રીઓએ આ પાઠ્યપુસ્તકની હસ્તપ્રત નિર્માણ-પ્રક્રિયામાં પૂરતી કાળજી લીધી છે. એન. સી. ઈ. આર. ટી. ના અને અન્ય રાજ્યોના અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકોને જોઈ-ચકાસી, રાજ્યના પાઠ્યપુસ્તકો વધુ ગુણવત્તાસભર બનાવવા માટે લેખક-સંપાદકોએ ખૂબ જ જહેમત ઉઠાવી છે.

આ પાઠ્યપુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં આ હસ્તપ્રતની આ સ્તરે શિક્ષણકાર્ય કરતાં શિક્ષકો-તજ્જો દ્વારા સર્વોગીણ સમીક્ષા કરાવવામાં આવી છે. સમીક્ષા-શિબિરના સુધારા-વધારા આમેજ કરવામાં આવ્યા છે. તેમજ મંજૂરીક્રમાંક-પ્રક્રિયા દરમિયાન ગુજરાત માધ્યમિક અને ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડ, ગાંધીનગરે કરેલ ચકાસણી - અહેવાલ બાદ મળેલા સુધારા-વધારા આમેજ કરી આ પાઠ્યપુસ્તકની આખરી પ્રત તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે.

આ પાઠ્યપુસ્તકમાં રંગના પ્રકાર અને ભાવ, ભારતીય શૈલીઓ, ગુજરાતનો શિલ્પ-સ્થાપત્યનો વારસો, પ્રખ્યાત ગુફામંદિરો, નામાંકિત ચિત્રકારોના પરિચય સાથે ચિત્રસર્જન કલા વિશે વિદ્યાર્થીઓને સમજ આપવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકને રસપ્રદ, ઉપયોગી અને ક્ષતિરહિત બનાવવા માટે પૂરતી કાળજી લીધી છે તેમ છતાં શિક્ષણમાં રસ ધરાવનાર વ્યક્તિઓ પાસેથી પાઠ્યપુસ્તકની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો હરહંમેશ આવકાર્ય છે.

એચ.એન. યાવડા

નિયામક

તા.19-1-2017

ડૉ. નીતિન પેથાણી

કાર્યવાહક પ્રમુખ

ગાંધીનગર

પ્રથમ આવૃત્તિ : 2017

પ્રકાશક : ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, 'વિદ્યાયન', સેક્ટર 10-એ, ગાંધીનગર વતી એચ. એન. યાવડા, નિયામક

મુદ્રક :

મૂળભૂત ફરજો

ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજો નીચે મુજબ રહેશે :*

- (ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓનો, રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;
- (ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનારા ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;
- (ગ) ભારતના સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;
- (ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં, તેમ કરવાની;
- (ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુત્વની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની, સ્ત્રીઓનાં ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;
- (છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;
- (જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;
- (ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;
- (ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;
- (ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિનાં વધુ ને વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિનાં તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની;
- (ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ 6 વર્ષથી 14 વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.

અનુક્રમણિકા

કલા શિક્ષણની પૂર્વભૂમિકા	01
વિભાગ - 1 સૈદ્ધાંતિક - થીયરી (Theory)	
1. રંગના પ્રકાર અને ભાવ	02
(1) રંગ શ્રેણીઓ	
(2) રંગ પદ્ધતિઓ	
(3) રંગોની ભાવ અભિવ્યક્તિ	
2. ભારતીય ચિત્રશૈલીઓ	06
(1) પાલ શૈલી	
(2) જૈન શૈલી	
(3) રાજપૂત શૈલી	
(4) રાજસ્થાની શૈલી	
(5) મોગલ શૈલી	
(6) કાંગડા શૈલી	
3. ગુજરાતની શિલ્પ-સ્થાપત્યકલા	15
શિલ્પ	
અંશ મૂર્ત શિલ્પ	
પૂર્ણ મૂર્ત શિલ્પ	
સ્થાપત્ય	
(1) મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર	
(2) રાણકી વાવ	
(3) સરખેજનો રોજો	
(4) હઠીસિંગના દહેરા	
(5) રાણી સિપ્રીની મસ્જિદ	
(6) ચાંપાનેરનો કિલ્લો	
4. પ્રખ્યાત ગુફામંદિરો	25
(1) અજંતાની ગુફાઓ	
(2) ઈલોરાની ગુફાઓ	
(3) એલિફન્ટાની ગુફાઓ	
(4) બાઘની ગુફાઓ	
5. નામાંકિત ચિત્રકારો	35
(1) શ્રી દેવીપ્રસાદ રાય ચૌધરી	
(2) કુમારી અમૃતા શેરગિલ	
(3) શ્રી કાન્તિભાઈ પટેલ	
(4) શ્રી રમેશભાઈ પંડ્યા	
(5) શ્રી પીરાજી સાગરા	
(6) શ્રી સી.ડી. મિસ્ત્રી	
(7) શ્રી હકુભાઈ શાહ	
(8) શ્રી વૃંદાવન સોલંકી	
વિભાગ - 2 ચિત્રસર્જન	
1. ચિત્ર સંયોજન	60
2. માનવસર્જિત પદાર્થ ચિત્ર	70
3. કાપડની ભાત	74
4. સર્જનાત્મક ભાત	78
5. પ્રચાર ચિત્ર	81

કલાશિક્ષણની પૂર્વ ભૂમિકા

કલા આપણા ખંડ, દિવાલોને કે સ્થાવર, જંગલ મિલકતોની સાથે સમગ્ર અસ્તિત્વને પણ શણગારે છે.

- જૈમિની રોય

હાલા વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનો આપને ચિત્રકલા વિષયના અભ્યાસક્રમની પસંદગી માટે આવકારીએ છીએ. આપણે જાણીએ છીએ કે ચિત્રકલાનો અભ્યાસ આપણા જીવનને લયબદ્ધ રાખવામાં મદદરૂપ થાય છે.

તમે ગમે તે વિષયનો અભ્યાસ કરશો તો એક વાત સ્પષ્ટ સમજાઈ જશે કે દરેક વિષયના મૂળમાં ચિત્રકલાની સૂઝ અત્યંત જરૂરી છે.

ડૉક્ટર બનવું હશે તો શરીરની એનોટોમીના અભ્યાસમાં અને સર્જરી કરતી વખતે ચિત્રની એકાગ્રતા વધારવામાં, એન્જનીયર બનવું હશે તો નકશા બનાવવામાં, આર્કિટેક બનવું હશે તો પરસ્પેક્ટીવના અભ્યાસમાં ચાર્ટડ એકાઉન્ટ, વેપારી કે ઉદ્યોગપતિ બનશો તો ઘર કે કાર્યાલય ને શણગારવા માટે, કપડાંની પસંદગી માટે કે અનેક નવાં યંત્રોની બનાવટમાં, તેને સુંદરઘાટ આપવામાં, રાયરથીલું ગોઠવવામાં ચિત્રકલાની તમારી સૂઝ તમને મદદરૂપ થશે.

કલા શબ્દ સંસ્કૃતમાં ‘કલ’ ધાતુ પરથી ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે. ‘કલ’ એટલે જાણવું. કલા દ્વારા આપણે જીવન જીવવાની મધુરતા માણી શકીશું. કલા દ્વારા થતો સૌંદર્ય અનુભવ એટલે જગતવ્યાપી સંવાદિતા. હતાશાને ખંખેરીને ચેતનાને ઝંકૃત કરવાની દૃષ્ટિ કલાના શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. તેથી કલાને સંસ્કૃતિના વાહક તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે. કલાનું પોષણ જે તે સમાજ દ્વારા જ થાય છે અને આ માનવજીવનનો વ્યવહાર કલા દ્વારા વિકાસ પામે છે. આ રીતે કલા અને સંસ્કૃતિ એક રસ થઈને જ જીવનમાં માધુર્ય પ્રગટાવે છે.

NATA - (National Aptitude test in Architecture)

NID - (National Institute Design)

NIFT - (National Institute of fashion Technology)

જેવી આધુનિક ટેકનીકલ શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓનો પરિચય કેળવીશું :

1. રંગના પ્રકાર

ચિત્રકલામાં રેખા અને આકારનું મહત્વ તમે ધો. ૮માં શીખી ગયા છો. આ ધોરણમાં તમારે રંગનું મહત્વ સમજવાનું છે. ચિત્રમાં રંગો દ્વારા જુદા જુદા ભાવ દર્શાવી શકાય છે.

રંગો દ્વારા હૃદયની લાગણીઓ અને ઊર્મિઓને ચિત્રોમાં રજૂ કરી શકાય છે. મૂળ ત્રણ રંગો છે. આ ત્રણેય રંગોના મિશ્રણથી અનેક રંગોની શ્રેણીઓ રચી શકાય છે. તેમાંથી ત્રણ શ્રેણીઓનો ઉપયોગ ચિત્રકલામાં વધુ થાય છે. તેથી આપણે ત્રણ શ્રેણીઓનો અભ્યાસ કરીશું.

(1) પ્રથમ શ્રેણીના રંગો (Primary Colours) :

લાલ (Red) પીળો (Yellow) અને વાદળી (Blue) આ ત્રણેય મૂળ રંગો છે. આ રંગો મેળવણીથી બનતા નથી તેથી તેને મૂળ રંગો કહેવાય છે. તેથી આ રંગો શુદ્ધ અને તેજસ્વી રંગો છે.

લાલ, પીળો અને વાદળી મૂળ રંગ કહેવાય. બાકીના બીજા બધા મેળવણીથી થાય.

(2) દ્વિતીય શ્રેણીના રંગો (Secondary Colours) :

પ્રથમ શ્રેણીના કોઈ પણ બે રંગોના મિશ્રણથી જે રંગ તૈયાર થાય છે. તેને દ્વિતીય શ્રેણીના રંગો કહેવાય છે.

- લાલ (Red) + પીળો (Yellow) = કેસરી (નારંગી) રંગ (Orange)
- પીળો (Yellow) + વાદળી (Blue) = લીલો રંગ (Green)
- વાદળી (Blue) + લાલ (Red) = જાંબલી (પરપલ)રંગ (Violet)

કેસરી, લીલો અને જાંબલી એ દ્વિતીય શ્રેણીના રંગો છે. તે કોઈ પણ બે રંગોના મિશ્રણથી બને છે. તેથી તેમાં શુદ્ધતા અને તેજસ્વીતા થોડી ઓછી જોવા મળે છે.

(3) તૃતીય શ્રેણીના રંગો (Tertiary Colour) :

બીજી શ્રેણીના કોઈ પણ બે રંગોની મેળવણીથી બનતાં રંગો તૃતીય શ્રેણીના રંગો કહેવાય છે.

- કેસરી (Orange) + લીલો (Green) = ચટણી રંગ (Olive Green)
- લીલો (Green) + જાંબલી (Violet) = પથ્થરિયો રંગ (Ash/Slate)
- જાંબલી (Violet) + કેસરી (Orange) = બદામી રંગ (Brown)

તૃતીય શ્રેણીના રંગો ભૂખરા-રાખોડી જેવા બની જાય છે. તેની તેમની શુદ્ધતા અને તેજસ્વીતા ઘણી જ ઓછી થઈ જાય છે.

2. રંગ પદ્ધતિઓ (Colour Schemes) :

(1) સજાતીય રંગ-પદ્ધતિ (Complementary Colours Scheme) :

રંગચક્રમાં પાસે પાસે આવતા રંગો સજાતીય રંગ કહેવાય છે. રંગચક્રમાં કોઈ પણ મૂળ રંગની આજુબાજુના રંગો તે રંગના સજાતીય રંગ કહેવાય છે. રંગચક્રમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે (આકૃતિ- 2) લાલ રંગના સજાતીય રંગ જાંબલી અને કેસરી છે. પીળા રંગના

સજાતીય રંગ લીલો અને કેસરી છે અને વાદળી રંગના સજાતીય રંગ જાંબલી અને લીલો છે. આ રંગોનો ઉપયોગ ઓફિસ અને ઘરની દીવાલો, પહેરવેશ તથા સજાવટમાં સજાતીય રંગોની પદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે.

(2) વિજાતીય (વિરોધી) રંગ-પદ્ધતિ (Contrast Colours Scheme): રંગચક્રમાં સામ સામે આવતા રંગો વિજાતીય (વિરોધી) રંગ કહેવાય છે. આકૃતિ-3 માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે સામ સામેના રંગો વિજાતીય છે.

લાલ રંગનો વિજાતીય રંગ લીલો છે. પીળા રંગનો વિજાતીય રંગ જાંબલી છે અને વાદળી રંગનો વિજાતીય રંગ કેસરી છે.

ચિત્રમાં જ્યારે કોઈ એક રંગ અને તેનો વિજાતીય રંગ વપરાય ત્યારે વિજાતીય રંગ પદ્ધતિનું ચિત્ર તૈયાર થાય. આ રંગો લોકોને આકર્ષવામાં મદદરૂપ થાય છે. આ રંગો વ્યાવસાયિક ચિત્રકલા(Commercial art)માં વધુ વપરાય છે. જાહેરાત, પુસ્તક કે સામયિકોના આવરણ, ગ્રીટિંગ્સ કાર્ડ વગેરેમાં વધુ વપરાય છે.

આકૃતિ - 3

3 ગરમ રંગો: ઉત્તેજિત — ઉષ્ણ રંગો (Warm Colours) : જે રંગોને જોતાં આંખોમાં ઉત્તેજના ઉત્પન્ન થાય તેવા રંગોને ગરમ રંગો કહેવાય છે. ગરમ રંગોને વધારે સમય સુધી સતત જોઈ શકાતા નથી. ઉદા: લાલ, નારંગી (કેસરી), પીળો વગેરે. આ રંગોનો ઉપયોગ જોનારને આકર્ષવા માટે જાહેરાતો, પોસ્ટર્સ વગેરેમાં વધારે જોવા મળે છે.

4 ઠંડા રંગો : (શાંત-શીતળ રંગો) (Cool Colours) : જે રંગોને જોતાં આંખોમાં શાંત અને ઠંડકના ભાવ ઉત્પન્ન થાય તેને ઠંડા રંગો કહેવાય છે. ઉદા: વાદળી, લીલો, જાંબલી વગેરે રંગોને શીત રંગો કહેવાય છે. આવા રંગોનો ઉપયોગ ઘર, ઓફિસ કે દવાખાનાની દીવાલો ઉપર વિશેષ જોવા મળે છે.

5 પારદર્શક રંગો (Transparant Colours)

પારદર્શક રંગો એટલે તે રંગમાં પાણીનું પ્રમાણ વધારે હોય છે તેવા રંગોને આછો પાતળો કરવા પાણી ઉમેરવામાં આવે છે. પારદર્શક રંગોમાં ચિત્રની પૃષ્ઠભૂમિ (Back Ground) સંપૂર્ણ રીતે ઢંકાઈ જતી નથી પણ રંગમાં પૃષ્ઠભૂમિની મદદ મળે છે. પારદર્શક રંગો એક વખત પૂર્યા પછી તે બદલી શકાતા નથી. તેને બદલવા જતાં મૂળ પારદર્શકતા નાશ પામે છે.

6 અપારદર્શક રંગો (Opague Colours)

અપારદર્શક રંગોમાં ચિત્રની પૃષ્ઠભૂમિ ઉપર રંગ લગાવ્યા પછી સપાટી ઢંકાઈ જાય છે. આ રંગો ચિત્રની પૃષ્ઠભૂમિ પર લગાવ્યા પછી બદલી શકાય છે. અપારદર્શક રંગોના ઉપયોગથી ચિત્રમાં ઘનતા કે કદનો આભાસ ઊભો થાય છે.

7 રંગોની ભાવ અભિવ્યક્તિ

(1) લાલ રંગ ● : ક્રોધ, હિંસા, ભય, ઉગ્રતા જેવા ભાવની પ્રતિતી કરાવે છે. લાલ રંગ પ્રેમનું પ્રતિક છે. સ્ત્રીઓ અને બાળકોના પ્રિય રંગ છે. આ રંગ મંગલમય અને શુભ પ્રસંગોમાં વપરાય છે. આ રંગ ભયસૂચક હોવાથી ટ્રાફિક સિગ્નલમાં વાહનોને થોભવાનું સૂચન કરે છે.

(2) પીળો રંગ ● : તેજસ્વિતા અને પવિત્રતાનો ભાવ દર્શાવે છે. આછો પીળો રંગ નબળાઈ અને અશક્તિ કે માંદગી દર્શાવે છે. પીળું પીતાંબર પવિત્રતાનું પ્રતિક છે.

- (3) વાદળી રંગ ● : વાદળી રંગ વિશાળતા, અવકાશ અને અનંતતાનો ભાવ બતાવે છે. આકાશની વિશાળતા અને પાણીનો રંગ વાદળી (ભૂરા) રંગથી બતાવાય છે.
- (4) કેસરી રંગ ● : (નારંગી રંગ) : કેસરી રંગ ત્યાગ અને બલિદાનનો ભાવ પ્રગટ કરે છે. શૌર્ય, સ્વાર્પણની ભાવના દર્શાવે છે. આપણા રાષ્ટ્રધ્વજના ઉપરના પટ્ટામાં કેસરી રંગને માનભર્યું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.
- (5) લીલો રંગ ● : લીલો રંગ ઠંડક, હરિયાળી, તાજગી, શાંતિ, સમૃદ્ધિ, ફળદ્રુપતા દર્શાવે છે. તેથી લીલા રંગને આપણા રાષ્ટ્રધ્વજમાં નીચેના પટ્ટામાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.
- (6) જાંબલી રંગ ● : જાંબલી રંગ ઐશ્વર્ય અને રાજકીય વૈભવ, વિલાસ, એશ-આરામ, ઉદારતા અને ભપકાનું સૂચન કરે છે.
- (7) સફેદ રંગ ○ : સફેદ રંગ શાંતિ, શુદ્ધતા, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, પ્રામાણિકતા, સાદગી અને વૃદ્ધત્વ દર્શાવે છે. સફેદ રંગ શાંતિનું પ્રતિક છે. તેથી આપણા રાષ્ટ્રધ્વજમાં વચ્ચેના પટ્ટામાં સફેદ રંગને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.
- (8) કાળો રંગ ● : કાળો રંગ શોક, ભય, ગહનતા, કપટ, ઊંડાણ, ગમગીની અને અંધકાર દર્શાવે છે. વિરોધ પ્રદર્શિત કરવા કાળા રંગનો ઉપયોગ થાય છે. શોક દર્શાવવા પણ કાળા રંગના વસ્ત્રો પહેરવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) વાદળી અને લાલ રંગના મિશ્રણથી _____ રંગ બને છે.
- (2) ચટણી રંગ બનાવવા લીલા રંગમાં _____ રંગ ઉમેરવો પડે છે.
- (3) પીળા રંગનો સજાતીય રંગ લીલો અને _____ રંગ છે.
- (4) _____ રંગોને જોતાં આંખોમાં શાંત અને ઠંડકના ભાવ પ્રગટ થાય છે.
- (5) _____ રંગો ચિત્રની પૃષ્ઠભૂમિ પર લગાવ્યા પછી બદલી શકાય છે.

2. નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી યોગ્ય વિકલ્પ પસંદ કરી જવાબ આપો.

- (1) નીચેના આપેલા રંગોમાંથી કયો મૂળ રંગ છે ?
 (A) જાંબલી (B) લીલો (C) ચટણી (D) પીળો _____
- (2) નીચે આપેલા પૈકી કયો રંગ તૃતીયશ્રેણીનો છે ?
 (A) વાદળી (B) કેસરી (C) ચટણી (D) લીલો _____
- (3) જાંબલી રંગનો વિજાતીય રંગ કયો છે ?
 (A) પીળો (B) કેસરી (C) બદામી (D) લીલો _____
- (4) ઉષ્ણ રંગ (ગરમ) કયો છે ?
 (A) લીલો (B) વાદળી (C) પથ્થરીયો (D) કેસરી _____

(5) હરીયાળી, તાજગી, સમૃદ્ધિ અને ફળદ્રુપતા દર્શાવવા કયો રંગ વપરાય છે ?

(A) કેસરી (B) લીલો (C) કાળો (D) લાલ _____

3. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

(1) કયા રંગો મેળવણીથી બનતા નથી ?

(2) રંગચક્રમાં પાસ પાસે આવતા રંગો કેવા રંગ કહેવાય ?

(3) કયા રંગોને જોતા આંખોમાં ઉત્તેજના ઉત્પન્ન થાય છે ?

(4) કયા રંગોને બદલવા જતા મૂળ પારદર્શકતા નાશ પામે છે ?

(5) કયો રંગ ત્યાગ અને બલિદાનની ભાવ પ્રગટ કરે છે ?

ભારતની લલિત કલાઓમાં ચિત્રકલાને ધર્મનું પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. રસ અને ભાવની અભિવ્યક્તિને કારણે ચિત્રકલા આગવું સ્થાન ધરાવે છે. કલાના ઇતિહાસમાં શૈલી સ્વરૂપમાં તેનો વિકાસ અંજતામાં થયેલો જોવા મળે છે તે પછી ભારતીય ચિત્રકલાનો વિકાસ જુદા જુદા રાજવંશીયોથી થયો છે. ભારતીય ચિત્રશૈલીઓનો વિકાસ તેના નામ, યુગ અને પ્રદેશ પરથી પાડવામાં આવેલ છે. દા. ત. પાલ શૈલી, જૈન શૈલી, રાજપૂત શૈલી, મોગલ શૈલી, કાંગડા શૈલી વગેરે.

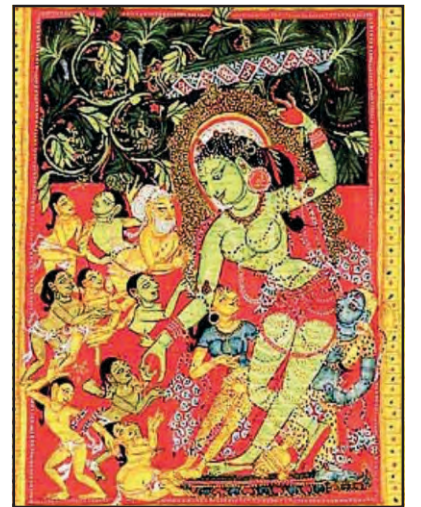
પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રોનું આલેખન ભીંત ઉપર, તાડપત્રો, લાકડાની પટ્ટી, કાગળ કે કાપડ પર થતું હતું. તાડપત્રો અને કાગળ ઉપરનું ચિત્રકામ લઘુ શૈલીમાં જોવા મળે છે. આમ વિવિધ શૈલીઓનો પરિચય આપણે અહીં મેળવીએ.

પાલ શૈલીનું ચિત્ર

(1) પાલ શૈલી : પૂર્વ ભારતમાં (ઈ. સ.ની 8મી થી 13મી સદી) પાલ રાજાઓના આશ્રયે બંગાળ, બિહાર, નાલંદા ઉપરાંત નેપાળ અને તિબેટ સુધી વિકસી હતી. તેથી તે પાલ શૈલીને નામે ઓળખવામાં આવે છે.

પાલ શૈલીનાં લઘુચિત્રો મુખ્યત્વે મહાયાન બૌદ્ધ સંપ્રદાયની તાડપત્રોની પોથી ઉપર કરવામાં આવેલા જોવા મળે છે. આ લઘુચિત્રો બૌદ્ધ ધર્મની પ્રેરણા હેઠળ બૌદ્ધ ધર્મ ગ્રંથોમાં કરવામાં આવેલ હોય એમાં મુખ્યત્વે બોધિસત્વ પ્રજ્ઞાપારમિતા અને જાતક કથાઓનાં ચિત્રો આલેખાયેલાં છે. આ શૈલીનાં ચિત્રોવાળી કેટલીક બ્રાહ્મણ (હિંદુ) હસ્તપ્રતો પણ જોવા મળે છે. પાલ શૈલીની કેટલીક હસ્તપ્રતો અમદાવાદ, મુંબઈ ઉપરાંત વિદેશોમાં ન્યુયોર્ક અને બોસ્ટનમાં સંગ્રહિત છે. આ પોથી ચિત્રના કલાકારે તદ્દન નાના ફલક ઉપર અમુક શિસ્ત અને નિયમો પાળવા જરૂરી બને છે. આમ તેમાં કેટલાંક નવાં તત્ત્વો ઉમેરાયાં છે. આ રીતે

પાલ શૈલીનું ચિત્ર

લઘુચિત્રોની એક વિશિષ્ટ શૈલી નિર્માણ પામી. આ પાલ શૈલીમાં આલેખાયેલાં પાત્રોમાં ગતિશીલતાને સ્થાને સ્થિરતા, શાંત મુખભાવ, અણીદાર નાક, અર્ધ બિડાયેલ નેત્રો રેખામાં અક્કડપણું વગેરે લક્ષણો ધ્યાન ખેંચે છે. આ ચિત્રોમાં પાછળની ભૂમિકામાં લાલ રંગનો છૂટથી ઉપયોગ થયેલો જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત લીલો, ભૂરો અને માટી જેવો પીળા રંગનો ઉપયોગ થયેલ છે અને કાળા રંગથી લખાણ છે. લખાણની લઢણ (કેલિગ્રાફી) બહુ જ ઉત્તમ છે. હસ્તપ્રતો મૂકવા માટે લાકડાની લાંબી પેટી રાખતા અને તેના પર પણ ચિત્રાંકન થયું છે.

આ પોથી ચિત્રોને સમગ્રપણે જોતાં તેનો હેતુ સુશોભનાત્મક હોય તેમ લાગે છે.

↑ જૈન શૈલીનાં ચિત્રો ↓

જૈન શૈલીનાં ચિત્રો

(2) જૈન શૈલી : આ શૈલી પશ્ચિમ ભારતમાં ખાસ કરીને ગુજરાત, રાજસ્થાન અને માળવામાં ઈ. સ. 12મી સદીના આરંભમાં અસ્તિત્વમાં આવી. પશ્ચિમ ભારતના આ પ્રદેશોમાં એ સમયે જૈન ધર્મનો પ્રભાવ હતો. આ ચિત્રો તાડપત્રો અને કાગળની હસ્તપ્રતો કે પોથીઓ પર આલેખાયેલાં લઘુચિત્રો મુખ્યત્વે જૈન ધર્મ આધારિત છે. પરિણામે આ લઘુચિત્રોની શૈલી ‘જૈન શૈલી’ના નામે ઓળખાય છે.

કલ્પસૂત્ર, કાલકાચાર્ય કથા, નેમિનાથ સૂત્ર, બારસાખ સૂત્ર, કથાસરિત સાગર વગેરે ગ્રંથોમાં આ શૈલીનાં લઘુચિત્રો આલેખાયેલાં જોવા મળે છે. આ શૈલીનાં ચિત્રો પણ પોથીના કાગળ ઉપર લખાણ સિવાયની નક્કી કરેલી જગ્યામાં જ કરવામાં આવતા હોઈ ચિત્રકારને મુક્ત અભિવ્યક્તિનો બિલકુલ અવકાશ નથી.

પાત્રોમાં અક્કડપણું, એક વિધતા, ટૂંકાં પાત્રો, ગરુડની ચાંચની જેમ ગાલથીયે આગળ નીકળેલું અણીવાળું નાક, મોટી અને લાંબી આંખ (એક આંખ ચહેરાની બહાર નીકળેલી લાગે) આગળ નીકળેલી છાતી, પાતળું પેટ, અણીદાર આંગળીઓ અને આસન પર ટટ્ટાર રીતે લીધેલી બેઠક આ જૈન શૈલીનાં પાત્રોની લાક્ષણિકતા છે. – રંગોમાં મુખ્યત્વે લાલ, ભૂરો, લીલો અને સોનેરી તથા પીળો મુખ્ય છે. મર્યાદિત ફલક ઉપર પણ ચિત્રોનું સુંદર આયોજન, સબળ રેખાંકન અને ભભકદાર સમતોલન રંગપૂરણી તે વખતના કલાકારની કલાસૂઝનો ખ્યાલ આપે છે.

જૈન શૈલીનાં આ ચિત્રો ભારતીય ચિત્રકલાના ઇતિહાસમાં આગવું સ્થાન પામ્યાં. તેમજ આ શૈલીના નમૂના ગુજરાતમાં જ સૌથી વિશેષ મળ્યા હોઈ આ શૈલી ગુજરાતને ગૌરવ અપાવ્યું તેથી તેને “ગુજરાત શૈલી” તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આ શૈલી 12મી સદીના આરંભથી 16મી સદીના અંત સુધી ટકી રહી. આ જૈન શૈલીએ અગાઉની અજંતાની કલા અને પછી રાજપૂત-મોગલ કલા વચ્ચેના સમયગાળામાં ભારતીય ચિત્રકલાનું અસ્તિત્વ અને પરંપરા ટકાવી રાખવામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

જૈન હસ્તપ્રતોમાં લહિયાઓએ જે લખાણની લઢણ ઊભી કરી તેને કેલિગ્રાફી કવોલિટી કહેવાય છે અને જે રેખા વાપરી છે તે બહુ જ ધારદાર છે. જૈન ધર્મના ઉપાશ્રયોમાં આ સર્જન થયું અને સાધુઓનું તેમાં માર્ગદર્શન રહેલું છે. સોનાના વરખ ચોંટાડીને તે પર પણ ચિત્રાંકન થયું અને વરખને ઓગાળી તેની શાહીથી પણ લખાણ થયું છે.

(૩) રાજપૂત શૈલી : રાજપૂત રાજાઓના આશ્રયે રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશમાં વિકસેલી આ શૈલીને રાજપૂત શૈલી કહેવામાં આવે છે. આ કલા શૈલીથી ભારતીય ચિત્રકલાનો મંદ પડેલો પ્રવાહ પુનઃ વેગવંતો બન્યો. ઈ. સ. 10મી સદીથી ઈ.સ. 14મી સદી દરમિયાન આ શૈલીમાં મોટે ભાગે સંખ્યાબંધ લઘુચિત્રો (Miniature Painting) થયાં તેમજ ભીંતચિત્રો પણ થયાં. આ લઘુચિત્રો ક્યારેક 4"(ચાર ઇંચ) થી 5" (પાંચ ઇંચ) જેટલાં નાનાં હોય છે. તેમાં પાત્રોના ચહેરાથી માંડીને વૃક્ષનાં પાંદડાં કે ભાત રચના(ડિઝાઇન)ની બારીકાઈ આપણને આજ્ઞર્યમાં મુગ્ધ કરી દે છે.

આ પ્રદેશમાં સમાજનો એક વર્ગ એવો હતો કે જે વંશપરંપરાગત ચિત્રો દોરવાનો વ્યવસાય કરતો આવા ચિતારાઓને રાજસ્થાનના રાજપૂત રાજાઓ વર્ષાસન આપી પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપતા અને પોતાનાં તેમજ પોતાના વડીલો વારસોના પરાક્રમનાં ચિત્રો કરાવતા હતા. તેથી તે સમયના રાજપૂત રાજાઓનો વૈભવ, રીતરિવાજ અને પહેરવેશનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. ઘેરદાર ચણિયા અને પારદર્શક ઓઢણી એ રાજપૂત શૈલીની વિશિષ્ટતા છે.

રાજપૂત શૈલીનું ચિત્ર

રાજપૂત શૈલીનું ચિત્ર

રાજસ્થાન શૈલીનું ચિત્ર

(4) રાજસ્થાની શૈલી :

રાજસ્થાન શૈલીનું ચિત્ર

રાજપૂત શૈલી રાજસ્થાનના બુંદી, કિશનગઢ, બિકાનેર, જોધપુર, મેવાડ જેવા સ્થળોમાં વિકસી હોવાથી રાજસ્થાન શૈલી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

આ ચિતારાઓ રાજ્યાશ્રિત હોવાથી રાજા-મહારાજાઓના ચિત્રો કરતા પરંતુ નવરાશના સમયમાં ‘રાધાકૃષ્ણ’, ‘રાસલીલા’ કે ‘કૃષ્ણભક્તિ’ અને રાજસ્થાની લોકજીવન આ શૈલીના મુખ્ય વિષય છે. રાજસ્થાનમાં મહેલો, દીવાલો, હવેલીઓ વગેરે ઉપર પણ આવાં ભીંત ચિત્રો (ફ્રેસ્કો) જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત ‘રાગમાળાનાં ચિત્રો’, ‘નાવિકાભેદ’ અને ‘શૃંગાર રસ’નાં ચિત્રો પણ તૈયાર કર્યા છે જે તેની વિશિષ્ટતા છે. સુંદર ચિત્ર સંયોજન, માવનપાત્રોનું સબળ આલેખન અને રંગ વૈવિધ્ય એ રાજસ્થાન શૈલીનાં ચિત્રોની લાક્ષણિકતાઓ છે. આમ રાજસ્થાન શૈલીને ખૂબ આવકાર સાંપડ્યો. તેથી રાજપૂત કલા એ લોકકલા તરીકે ઓળખાય છે.

મોગલ શૈલીનું ચિત્ર

1400 ચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં છે.

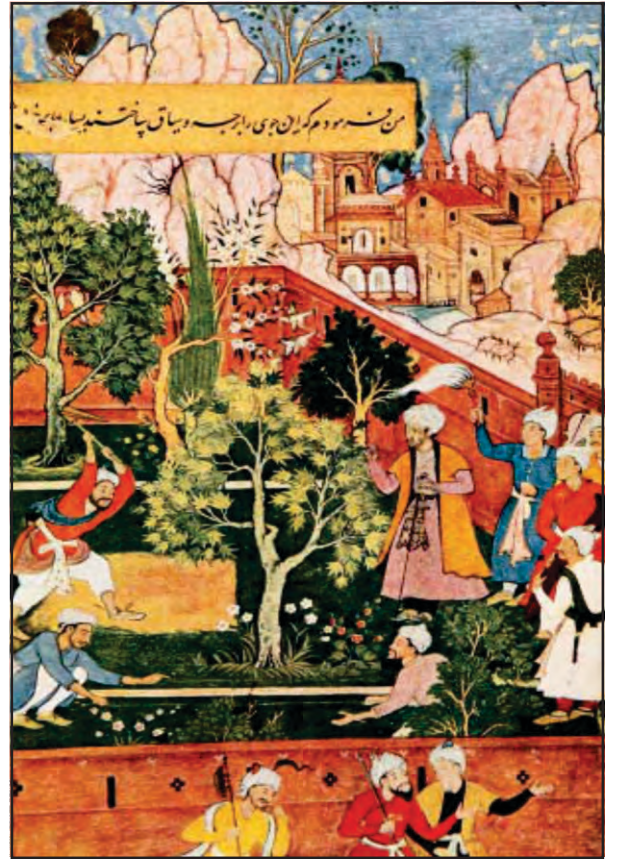
જહાંગીરના શાસનકાળમાં મોગલ શૈલી સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી, જહાંગીર પોતે કલાનો ચાહક અને મિમાંસક પણ હતો. તે પશુ-પંખીઓનો તેમજ નિર્સર્ગ દૃશ્યોનો શોખીન હતો. તેના સમયમાં ઉત્તમ કોટિનાં પક્ષીચિત્રો થયાં. એના દરબારમાં પક્ષી ચિત્રોમાં કુશળ એવો મન્સૂર નામનો નામાંકિત ચિત્રકાર હતો. વ્યક્તિ ચિત્રો પણ એના સમયમાં ઉત્તમ કોટિનાં થયાં. હિંદુ ચિત્રકાર બિશનદાસ પણ જહાંગીરના દરબારનું એક ઘરેણું સમાન હતું. આ ઉપરાંત શિકાર, દરબારી ઠાઠ, યુદ્ધ, લશ્કરી છાવણી, પ્રાણીઓની સાઠમારી જેવાં ચિત્રો પણ થયાં. શાહજહાંના સમયમાં કલા સર્જનનો પ્રવાહ ચાલુ રજાો પણ શાહજહાંને ચિત્રકલા કરતાં સ્થાપત્યમાં વધારે રસ હતો. તેથી ચિત્રકલાને જોઈએ તેટલું પ્રોત્સાહન ન મળ્યું. એના સમયમાં તાજમહાલનું અત્યંત સુંદર મનમોહક સ્થાપત્યનું નિર્માણ થયું.

ઔરંગઝેબના સમયમાં મોગલ કલાનો મૃત્યુદંટ વાગ્યો. ચિત્રકારોને રાજ્યાશ્રય મળતો બંધ થયો તેથી તે

(5) મોગલ શૈલી :

ઈ. સ. 1526માં મોગલ બાદશાહ બાબરે ભારતમાં મોગલ સલ્તનતનો પાયો નાખ્યો. મોગલ સમ્રાટો કલાપ્રેમી હતા. તેથી તેમના શાસનકાળ દરમિયાન કલાનો સતત વિકાસ થતો રહ્યો. મોગલો જ્યારે ભારતમાં આવ્યા ત્યારે તેઓ તેમની સાથે ઈરાની કલાકારોને લાવેલા અને બાબરના મૃત્યુ પછી પણ ભારતમાં જ રહ્યા. બાબરનો પુત્ર હુમાયુ પણ કલાપ્રેમી હતો. બાબર અને હુમાયુ કલાના ચાહક હતા.

અકબરના શાસનકાળ દરમિયાન મોગલ સામ્રાજ્યનો પાયો સુદૃઢ બન્યો. તેથી સ્થિરતા અને શાંતિ સ્થપાયાં, સમૃદ્ધિ વધી. એ સમયની સમૃદ્ધ રાજપૂત શૈલીમાં (ભારતીય કલા) અને ઈરાની શૈલીના સમન્વયથી એક નવી જ ચિત્રશૈલી અસ્તિત્વમાં આવી તે ‘મોગલ કલા’ તરીકે ઓળખાઈ જેનો સમય ઈ. સ. 16મી સદીથી ઈ. સ. 17મી સદીનો હતો. અકબર મોગલ શૈલીનો સાચો જનક બન્યો એના સમયમાં ગ્રંથચિત્રો અને વ્યક્તિચિત્રો (પોર્ટ્રેટ્સ) સારા પ્રમાણમાં થયાં. ‘હમ્માહનામા’, ‘શાહનામા’, ‘બાબરનામા’, ‘તવારિખે તૈમુરિયા’ વગેરેનાં ચિત્રો આ સમયમાં થયા. કહેવાય છે કે ‘બાબરનામા’નાં ચિત્રો 48 ચિત્રકારોએ કર્યા હતાં અને ‘હમ્માહનામા’ના બાર ભાગમાં

મોગલ શૈલીનું ચિત્ર

ચિત્રકારોએ ઉત્તર ભારતના કાશ્મીર અને હિમાલય ખીણપ્રદેશના નાના નાના રાજ્યોમાં આશ્રય લીધો.

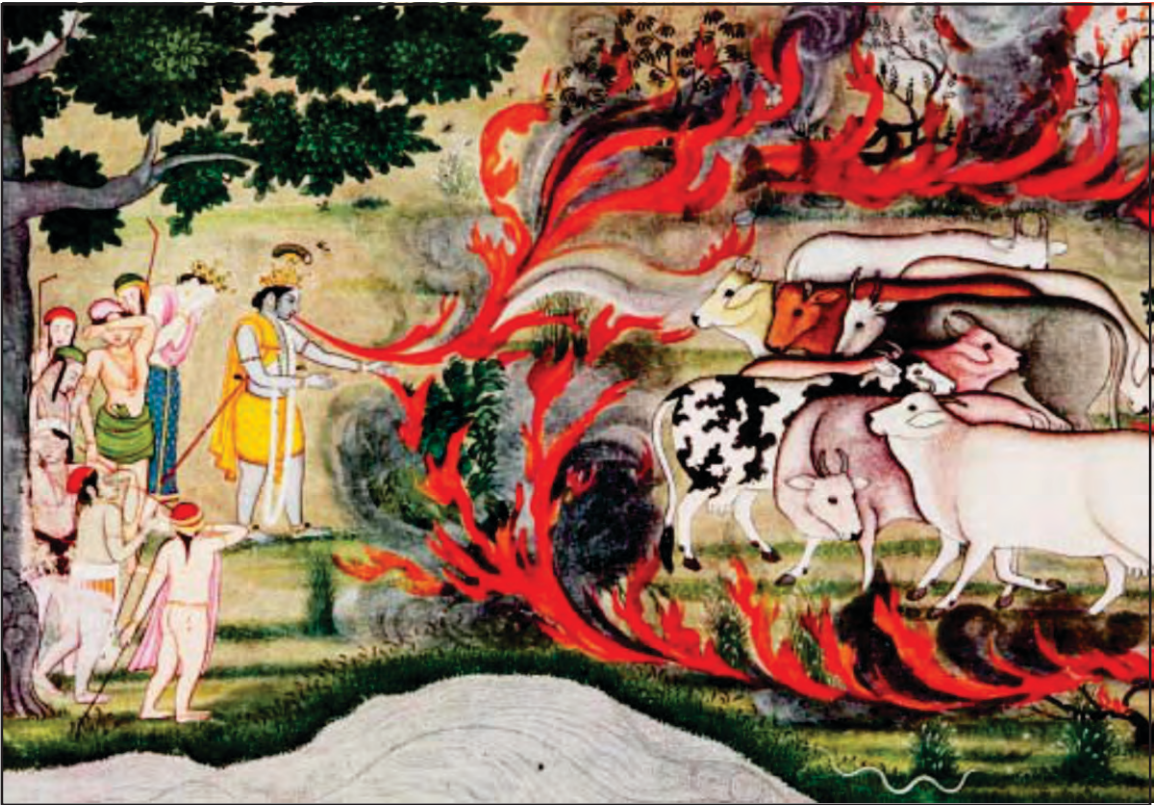
મોગલકલા એ દરબારી કલા હતી. મોગલ સમ્રાટોના શોખ અને અભિમાનને પોષવા માટે ચિત્રો થયાં. આથી એમાં શાહીદમામ, દરબારી ઠાઠ, અમીર-ઉમરાવનાં વ્યક્તિ ચિત્રો, રાજદરબાર યુદ્ધ અને છાવણી, હાથીઓની સાઠમારી, શિકાર એ મોગલકલાના માનીતા વિષયો હતા. રેખાંકનની સુરેખતા, નજાકત અને વાસ્તવદર્શન આ શૈલીનાં લાક્ષણિક તત્વો છે. રાજસ્થાન શૈલીના ભભકાદાર રંગોને સ્થાને હળવા શાંત તેમજ પાજ્ઞાત ભૂમિમાં નિસર્ગ દૃશ્યોનું યથાદર્શન આ શૈલીનું આગવું પાસું છે.

(6) કાંગડા શૈલી :

મોગલ રાજ્યનાં ચિત્રકારોને રાજ્યાશ્રય ન મળતાં મોગલ સામ્રાજ્યનો પ્રદેશ છોડી સતલજની પૂર્વે હિમાલયની ખીણમાં આવેલા પહાડી પ્રદેશો ચંબા, નૂરપૂર, ગુલેર, મંડી, કાંગરા, બિસોલી, કુલુ, ગઢવાલ જેવા નવા રાજ્યોમાં રાજ્યાશ્રય માટે પહોંચ્યા. કાંગડા (કલમ) શૈલીએ પહાડી શૈલીનું સર્વોચ્ચ શિખર કહી શકાય. કાંગડાની ખીણ પ્રદેશમાં આવેલા રાજ્યોમાં જે પહાડી શૈલી તેની પોતાની આગવી વિશેષતા સાથે વિકાસ પામી. રાજસ્થાન અને મોગલ ચિત્રકારો એ ભેગા થઈ જે કલા વિકસાવી તે કાંગડા શૈલી તરીકે જાણીતી થઈ.

આ શૈલીનો મુખ્ય વિષય માત્ર કૃષ્ણભક્તિ તેમજ રાજસ્થાન શૈલીના કેટલાક વિષયોનું પુનરાવર્તન પણ થયું છે. કાંગડા શૈલીમાં રાજસ્થાની શૈલી જેવી રંગોની ભભક જણાતી નથી. મોગલ શૈલીની અસરને પરિણામે આછી રંગપૂરણી, રંગોમાં ધુમ્મસના વાતાવરણમાં દેખાતી મીઠાશ અને પારદર્શકતા હોય છે. કાંગડા શૈલીનો કલાકાર ખૂબ જ અભ્યાસી હતો. પરિણામે ચિત્રકલા ક્ષેત્રે જગતના રૂપાળા, સર્વાંગ સુંદર મુખાકૃતિઓ જોવા મળે છે. આ શૈલીનો સર્વશ્રેષ્ઠ કલાકાર મોલારામ હતો.

કાંગડા શૈલીમાં નારીપાત્રનું આલેખન ભાવપૂર્ણ અને કાવ્યાત્મક છે. નાજુક શરીર, સીધી અણીવાળું નાક, ગોળ મુખમંડનમાં ઢળતું કપાળ એ એની આગવી વિશેષતા છે. પુરુષોમાં કૃષ્ણના જીવન પ્રસંગોનું આલેખન રજૂ છે. આ ઉપરાંત કાશ્મીરની ડુંગરાળ સૌંદર્યમય ભૂમિનું આલેખન ચિત્રમાં મોટે ભાગે જોવા મળે છે.

કાંગડા શૈલીનું ચિત્ર

કાંગડા શૈલીનું ચિત્ર

કાંગડા શૈલીનાં સર્વાંગ સુંદર ચહેરા

સ્વાધ્યાય

1. ખાલી જગ્યા પૂરો.

- (1) તાડપત્રો અને કાગળ ઉપરનું ચિત્રકામ _____ શૈલીમાં જોવા મળે છે.
- (2) _____ શૈલીમાં મુખ્યત્વે લાલ, ભૂરો, લીલો અને સોનેરી પીળો રંગ મુખ્ય છે.
- (3) 12મી સદીના આરંભથી 16મી સદીના અંત સુધી _____ શૈલી ટકી રહી.
- (4) _____ કલા રાજપૂત કલા તરીકે ઓળખાય છે.
- (5) _____ બાદશાહએ ભારતમાં મોગલ સલ્તનતનો પાયો નાખ્યો.
- (6) મોગલ શૈલીમાં પક્ષી ચિત્રોનો જાણીતો ચિત્રકાર _____ હતો.

2. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો યોગ્ય વિકલ્પ આપી જવાબ લખો.

- (1) કોના શાસનકાળમાં મોગલશૈલી સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી ?
(A) બાબર (B) અકબર (C) જહાંગીર (D) હુમાયુ _____
- (2) ભારતીય અને ઈરાની શૈલીના સમન્વયથી નવી કઈ શૈલી અસ્તિત્વમાં આવી ?
(A) મોગલ શૈલી (B) રાજસ્થાન શૈલી (C) કાંગડા શૈલી (D) જૈન શૈલી _____
- (3) નીચેનામાંથી કયું ચિત્ર રાજસ્થાની કલાની વિશિષ્ટતા છે ?
(A) હમ્ઝાહનામા (B) રાગમાળાનાં ચિત્રો (C) કલ્પસૂત્ર (D) પ્રજ્ઞાપારમિતા _____
- (4) પાલશૈલીના લઘુચિત્રો મુખ્યત્વે કયા સંપ્રદાયના છે ?
(A) જૈન (B) બૌદ્ધ (C) ઈસ્લામીક (D) રજપૂત રાજાના _____
- (5) રાધાકૃષ્ણ, રાસલીલા કે કૃષ્ણભક્તિ એ કઈ શૈલીના મુખ્ય વિષય છે ?
(A) રાજસ્થાની શૈલી (B) મોગલ શૈલી (C) જૈન શૈલી (D) પાલ શૈલી _____
- (6) કાંગડા શૈલીનો શ્રેષ્ઠ કલાકાર કોણ હતો ?
(A) મન્સૂર (B) જહાંગીર (C) શાહજહાં (D) મોલારામ _____

3. નીચે આપેલા પ્રશ્નોનો એક વાક્યમાં જવાબ આપો.

- (1) પાલશૈલીનાં લઘુચિત્રો મુખ્યત્વે કઈ પોથી પર કરવામાં આવે છે ?

- (2) જૈનશૈલી બીજા કયા નામથી ઓળખાય છે ?

- (3) કઈ શૈલીમાં સંખ્યાબંધ લઘુચિત્રો તેમજ ભીંતચિત્રો થયા ?

- (4) કયા રાજાઓના શાસનકાળ દરમિયાન મોગલશૈલીનો વિકાસ થતો રહ્યો ?

- (5) રાજસ્થાન અને મોગલ ચિત્રકારોએ ભેગા મળી કઈ કલા વિકસાવી ?

આ પ્રકરણમાં આપણે આપણા ગુજરાત રાજ્યની શિલ્પ-સ્થાપત્ય કલા વિશે જાણકારી મેળવીશું. આ માટે આપણે નીચે આપેલ મુદ્દાઓ સમજવા જરૂરી છે.

- શિલ્પ એટલે શું?
- સ્થાપત્ય એટલે શું?
- શિલ્પ અને સ્થાપત્યમાં કઈ સમાનતા અને શું તફાવત છે?

શિલ્પ (Sculpture) : ભારતીય સંસ્કૃતિમાં દર્શાવેલી લલિતકલાઓ પૈકીની એક કલા છે. શિલ્પ એ દૃશ્ય કલા(Visual art) છે.

‘કોતરણીની કલા, બીબા ઢાળવાની કલા, આકાર આપવાની કલા કે અન્ય પદ્ધતિના ઉપયોગ દ્વારા પથ્થર, લાકડું, ધાતુ, માટી વગેરેમાંથી કંડારવામાં આવેલી દ્વિ-પરિમાણ કે ત્રિ-પરિમાણ કૃતિને શિલ્પ કહે છે.’

- શિલ્પ કૃતિમાં વ્યક્તિ, વસ્તુ, પ્રસંગ કે અમૂર્ત આકાર કંડારવામાં આવે છે.
- શિલ્પમાં (1) લંબાઈ, (2) પહોળાઈ અને (3) ઊંડાઈ અથવા જાડાઈ એમ ત્રણ પરિમાણો હોય છે.

શિલ્પના બે પ્રકાર છે :

(1) અંશ: મૂર્ત શિલ્પ (2) પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ

(1) અંશ: મૂર્ત શિલ્પ (Relief Sculpture)

જે શિલ્પમાં આગળનો ભાગ કંડારીને (કોતરીને) ઉપસાવવામાં આવ્યો હોય અને શિલ્પની પૃષ્ઠભાગની ભૂમિ સપાટ હોય એટલે કે કોઈ એક બાજુથી ઘાટ આપવામાં આવ્યો હોય તેને અંશમૂર્ત શિલ્પ કહે છે.

અંશમૂર્ત શિલ્પ - રાણીની વાવ

કલકી અવતાર

(2) પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ

જે શિલ્પને ચારે બાજુ ફેરવીને જોઈ શકાય એ રીતે ઘાટ આપવામાં આવે તે શિલ્પને પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ કહે છે. આ શિલ્પમાં લંબાઈ, પહોળાઈ અને ઊંડાઈ (કે જાડાઈ) એમ ત્રિપરિમાણ (3D) જેવી રજૂઆત હોય છે. જેમની પ્રદક્ષિણા કરી શકાય તેવી દેવી-દેવતાઓની મૂર્તિઓ અથવા નગરના જાહેર માર્ગ ઉપર મૂકવામાં આવેલી પ્રતિમાઓ આ પ્રકારનાં શિલ્પ કહેવાય.

સ્થાપત્ય : કલાત્મક આકાર આપીને તૈયાર કરવામાં આવેલ ભવન(આલય)ને સ્થાપત્ય કહેવામાં આવે છે. તેની રચનામાં શિલ્પકલાનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય છે. બહારથી કલાત્મક દેખાતા સ્થાપત્યનો આંતરિક ભાગ તેની ઉપયોગિતા મુજબની સવલતો ધરાવતો હોય છે. કલાત્મક મંદિર, મહેલ, કિલ્લા જેવા ભવનો

સ્થાપત્યના ઉદાહરણ છે. દૃશ્યકલા અને કલાત્મક આકાર એ શિલ્પ અને સ્થાપત્યની મુખ્ય સમાનતા છે.

શિલ્પ કલાની સુંદરતા ઉપરાંત શિલ્પકારની કલ્પના અને સર્જનાત્મકતા રજૂ કરે છે. જ્યારે સ્થાપત્યમાં કલાની સુંદરતાની સાથે સાથે ભાવની ઉપયોગિતા પણ મહત્વપૂર્ણ છે. શિલ્પ અને સ્થાપત્ય વિશે આટલી સમજ કેળવ્યા બાદ હવે આપણે ગુજરાતની શિલ્પ અને સ્થાપત્ય કલા વિશે અભ્યાસ કરીશું.

(1) મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર :

અગિયારમી સદી દરમિયાન રાજા ભીમદેવ સોલંકીના સમયમાં આ સૂર્યમંદિર બાંધવામાં આવેલું છે. જે હાલમાં ભગ્ન અવસ્થામાં જોવા મળે છે. ભારતીય પુરાતત્ત્વ ખાતાએ તેનું સમારકામ કરાવી તેને પ્રવાસના સ્થળ તરીકે હાલમાં વિકસાવ્યું છે. અમદાવાદથી 90 કિમીના અંતરે મહેસાણા જિલ્લાના મોઢેરા ગામે નિર્માણ પામેલું આ મંદિર મોઢેરાના સૂર્યમંદિર તરીકે ખ્યાતિ ધરાવે છે. આ કલાત્મક સૂર્યમંદિરના આગળના ભાગમાં લંબચોરસ આકારનો અત્યંત વિશાળ સૂર્યકુંડ આવેલો છે. તેની ચારે બાજુ કોતરણીયુક્ત નાના મંદિર છે. કુંડ પછી સૂર્યમંદિરનો સભામંડપ છે. તેમાં કલાત્મક તોરણો છે. ઉપરનો ભાગ નાશ પામ્યો છે. છતાં થાંભલા અને છતના અવશેષરૂપી ભાગોની કોતરણી મનમોહક છે. આઠ થાંભલાવાળા ગૂઢ મંડપની સમગ્ર રચના સુશોભિત શિલ્પોથી ભરપૂર છે. ત્યારપછી ગર્ભગૃહ છે. અહીં સૂર્યદેવની

પૂર્ણમૂર્ત શિલ્પ

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો સૂર્યકુંડ

સાત ઘોડાના રથ પર સૂર્યદેવ - મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

પ્રતિમા હશે એવું પ્રવેશદ્વાર ઉપરથી કલ્પી શકાય છે. અહીં એક ભોંયરું છે. તેમાં એક પથ્થર ઉપર સાત અશ્વોની સુંદર આકૃતિ છે. તે સૂર્યદેવની મૂર્તિની પીઠિકા હોવાનું મનાય છે. સૂર્યમંદિરના થાંભલા, છતો, દીવાલો તથા ઝરૂખા વગેરે સુંદર શિલ્પો કોતરણીથી ભરપૂર છે. તેની ફરતેની દીવાલો ઉપરના ગોખમાં સૂર્ય, ઇન્દ્ર વગેરે દેવોની પ્રતિમાઓ છે. આ પ્રતિમાઓ ગર્ભગૃહની મૂળ પ્રતિમાની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપે છે. આ મંદિર કર્કવૃત્તની રેખા ઉપર પૂર્વાભિમુખ હોવાથી ઉગતા સૂર્યનાં કિરણો સૂર્યદેવની પ્રતિમા ઉપર પડતાં હતાં. તેથી પૂરું મંદિર ઝગારા મારતું હતું.

અહીં કંડારાયેલા દર્પણ કન્યા, પગમાંથી કાંટો કાઢતી સ્ત્રી, ઝાંઝર પહેરતી નર્તકી અને નર્તક વૃન્દો, શૃંગારિક શિલ્પો તેમજ ધાર્મિક અને સાંસારિક જીવનના અનેક સુંદર ભાવવાહી શિલ્પોથી મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ખૂબ જ સમૃદ્ધ છે. તેથી તે ગુજરાતના સોલંકી યુગની સ્થાપત્યકલાની ભવ્યતાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

(2) રાણીની વાવ (રાણકી વાવ)

વાવ એટલે પગથિયાં ઉતરતાં ઉતરતાં છેક પાણી સુધી જઈ શકાય તેવાં પગથિયાં વાળા કૂવા, વટેમાર્ગુઓ પાણી પી શકે તેમ જ થોડો આરામ કરી શકે તેવી ઠંડકવાળી જગ્યા વાવમાં હોય છે.

ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં કલાત્મક વાવો જોવા મળે છે. જ્યારે મુસાફરીના સાધનો ટાંચા હતાં ત્યારે પગપાળા મુસાફરી અને યાત્રાઓ થતી હતી. તે વખતે વટેમાર્ગુઓને પાણી પીવાની અને આરામ કરવાની વગડામાં જરૂર પડતી હતી. તેથી એ જમાનામાં લોકહિતને ધ્યાનમાં રાખીને રાજા-મહારાજાઓ અને શ્રેષ્ઠ દાનવીરો પરબો અને વાવો બંધાવતા. આવી ઇમારતોને સુંદર કલાત્મક રૂપ આપીને તેને અમરત્વ આપવા પ્રયત્નો કરતા.

વાવને પથ્થરના પાટડાઓથી બાંધવામાં આવતી અને લગભગ છ કે સાત માળ રહેતા. તમામ શિલાઓ, ગોખલાઓ વગેરે કલાકૃતિઓથી ભરી દેવામાં આવતા. ગુજરાતમાં ખાસ કરીને સોલંકી યુગમાં આવી વાવોનું બાંધકામ વધારે થયેલું જોવા મળે છે.

પાટણની રાણીની વાવ, અડાલજની વાવ, અમદાવાદની દાદા હરિની વાવ, વઢવાણની માધાવાવ વગેરે વાવો તેમની સુંદર શિલ્પ કોતરણી માટે પ્રખ્યાત છે. વાવની રાણી એટલે પાટણની રાણીની વાવ.

ગુજરાત રાજ્યમાં પાટણ જિલ્લામાં પાટણ શહેરમાં રાણકી વાવ આવેલી છે. પાટણ સોલંકી વંશની રાજધાની હતી. આ શહેર સરસ્વતી નદીના કિનારે આવેલું છે. ત્યાં આજે પણ જૂનાં શિલ્પ સ્થાપત્યોના અવશેષો જોવા મળે છે. રાણીની વાવની દીવાલોમાં નાનામોટા ગોખલાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. તેમાં અદ્ભુત શિલ્પકૃતિઓ કંડારવામાં આવી છે. પુરાતત્ત્વ ખાતાની દેખરેખ હેઠળ રાખવામાં આવી છે રાણીની વાવને યુનેસ્કો (UNESCO-The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) દ્વારા વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટમાં (વૈશ્વિક વારસો) સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અનેક કલા રસિકો તેનો અભ્યાસ કરવા માટે મુલાકાતે આવે છે અને તેની બેનમૂન કોતરણી જોઈને મંત્રમુગ્ધ બની જાય છે. રાણીની વાવની શિલ્પકૃતિઓમાં ‘શિલ્પ સુંદરી’ અને ‘મહિષાસુર મર્દિની’ના શિલ્પ અત્યંત મોહક છે. સોલંકી યુગ વાવના બાંધકામનો યુગ ગણાય છે. સોલંકી રાજા ભીમદેવની રાણી ઉદયમતીએ પાટણમાં રાણીની વાવ અગિયારમી સદીમાં બંધાવી હતી.

રાણીની વાવ